

Zise

Zise fylder 30, dansk toldbyggeri i 100 år,
benhårde toldere, Københavns Havn
og bunkebryllup i toldvæsenet

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977.
Bestyrelsens medlemmer er told- og skattedirektør Ole Kjær, København (formand),
mag. art. Henrik Fode, Århus (næstformand),
dr. phil. Ole Degn, Viborg (redaktør),
fuldmægtig Gunnar Jakobsen, København (sekretær),
specialkonsulent Kirsten Lekdorf, København (kasserer),
fhv. regionschef Palle Castbak, Kalundborg,
kontorchef Henrik Ludolph, København,
fagchef Hans Jørgen Mortensen, Viborg,
museumsinspektør Tora Ribers, ToldSkat Museet, København.

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø eller på www.zise.dk. Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkeltmedlemmer, 500 kr. for institutioner og firmaer. Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr. Zise udkommer tre gange årligt, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til redaktøren, dr. phil. Ole Degn, Mellemhøjen 11, 8800 Viborg, eller til sekretæren, fuldmægtig Gunnar Jakobsen, Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø.

www.zise.dk

ISSN 001 05-8355
Tryk: Wadmann Grafisk A/S, Thisted

Forsidebillede: Indgangspartiet til det tidligere toldkammer i Esbjerg, opført 1897 efter tegninger af J. Vilhelm Petersen. Foto: Claus M. Smidt 1986.

Zise fylder 30, dansk toldbyggeri i 100 år, benhårde toldere, Københavns Havn og bunkebryllup i toldvæsenet

*Danmarks Arkitektur. Kirkens huseKlassi-
cisme i KøbenhavnModernismens huseTeg-
ning. Danske arkitekters tegninger fra det 20.
århundredePortrætmaleren C.A. JensenEre-
mitagenKøbenhavn før og nu – og aldrig. VII,
ChristianshavnRenæssancens bygninger*

Claus M. Smidt

Zise fylder 30 år

I almindelighed regner man med jubilæer på 10, 25 eller 40 år, når det gælder skoleuddannelse og ansættelsesforhold. For firmaer og tidsskrifter og andet er det 10 år, 25 år, 50 år osv. Men 30 år er vel også værd at markere for et tidsskrift som Zise. Det er tid at se tilbage.

Man kan her hurtigt konstatere, at i de 30 år er der kommet i alt 90 numre af det lille tidsskrift, med godt 400 artikler på tilsammen i alt godt 4.000 sider. Et stort antal forfattere har bidraget med artikler, historiske artikler, erindringer, boganmeldelser osv. Ved et lidt nærmere blik på indholdet finder man, at de mange artikler fordeler sig på følgende områder: 290 artikler handler om toldhistorie, 31 om skattehistorie, 94 er erindringer skrevet af forfattere fra toldvæsenet, tre er skrevet af forfattere fra skattevæsenet, idet dog enkelte artikler og erindringer omfatter begge sider, og hertil kommer godt et halvt hundrede tekster med toldhistoriske noter, forenningsmeddelelser og boganmeldelser. Selv om Zise siden 1991 har været ikke blot et toldhistorisk, men også et skattehistorisk tidsskrift, dominerer toldhistorien dog fortsat helt. Redaktøren må her kraftigt efterlyse skattehistoriske artikler og ikke mindst erindringer, der kan bidrage til skattehistorien.

Når det er lykkedes gennem de mange år at få artikler og stof til Zise, skyldes det for en ikke ringe del en ildsjæl, selskabets sekretær gennem alle de mange

år, fuldmægtig Gunnar Jakobsen. Han har med engagement og opfordringer manges gang givet det lille skub – eller de små skub – der har betydet, at noget er blevet til noget.

Og når det gælder billeder, har redaktørerne i høj grad kunnet drage nytte af den stadig mere udbyggede billedsamling, der hører under Told Skat Museet, der nu på fornem vis er indrettet i Vilhelm Dahlerups fine gamle pakhus på Langelinie.

Gennem årene har adskillige redaktører stået for redaktionen. Det er følgende:

Jan Kanstrup 1978-82
Mikael Venge 1982-84
Anders Monrad Møller 1984-95
Mikael Venge 1995-2001
Leon Jespersen og
Christian Larsen 2001-2003
og fra 2004 Ole Degn.

Læserne har gennem de mange år stiftet bekendtskab med et stort antal forfattere, embedsmænd og historisk interesserede fra toldvæsenet, enkelte fra skattevæsenet og historikere og andre fra mange forskellige institutioner. Ikke så få har været flittige bidragydere, ikke blot med historiske artikler, men også med erindringer, hvor Zise har været med til at skabe et historisk kildemateriale med oplysninger, som man vanskeligt vil kunne finde andre steder.

Dansk toldbyggeri i 100 år

– fra hofbygmester C.B. Hornbech til kgl. bygningsinspektør Hack Kampmann

af *Claus M. Smidt*

*Denne artikel er tilegnet det 20. århundredes store
toldbygningsarkitekt kgl. bygningsinspektør Jacob Blegvad*

Toldvæsenets bygningshistorie – et projekt

Når man er ung, kaster man sig ofte ud i store planer, som ikke alle bliver ført ud i livet. Da forfatteren til denne artikel i 1979 som forholdsvis nyuddannet magister i kunsthistorie forestillede sig et liv i arkitekturhistoriens tjeneste, omfattede dette et projekt, der hed Toldvæsenets bygningshistorie. Udgangspunktet herfor dannede en bevaringsplan for købstaden Præstø, hvis udarbejdelse jeg deltog i 1978-79, og som fik det praktiske resultat, at den daværende Fredningsstyrelse i forening med Præstø Kommune udgav bogen *Gamle huse i Præstø*. Den omfattede bl.a. undersøgelser vedrørende det tidligere toldkammer, som stadig ligger som midtpunkt på Havnepladsen ved den i 1828 anlagte havn.

Det beskedne hus var opført 1855 i en etage, men forhøjet 1920, så det blev til en toetages bygning. For at få klarhed over tilblivelsen af det ældste toldkammer opsøgte Rigsarkivet, hvor det viste sig, at Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet havde efterladt sig et meget righoldigt materiale, der under gruppeordnede toldsager omfattede etatens bygningssager. I det store og hele en ver-

den af hidtil uopdagede tegninger med tilhørende arkivalier!

Typehuse

Den lille historie i Præstø viste sig at være ganske karakteristisk for, hvordan en byggesag for toldvæsenet foregik på den tid. Et stort antal købstæder blev på Frederik 6.s tid forsynet med nye havneanlæg, og i den forbindelse var det helt naturligt, at man ønskede sig toldkamre opført i forbindelse hermed. Efter enevældens ophør sløjfedes hele det gamle konsumtionsvæsen, hvorved et stort antal acciseboder enten blev nedrevet eller solgt og omdannet til anden brug. Således også i Præstø, hvor etatens embedsmænd derfor kom til at savne et domicil. Som noget ganske naturligt så man sig derefter om efter en solid entreprenør, som man kunne lokke til at bygge et hus, i hvilket toldvæsenet kunne leje sig ind. Den pågældende blev tømrermester O. H. Pries, der leverede et lille beskedent rids til en bygning. Fremgangsmåden var derefter, at toldvæsenet forelagde projektet for den kgl. bygmester, der havde landsdelen under sig. I tilfældet Præstø fik man dog en alternativ tegning, der åbnede for forståelse af

toldetatens anvendelse af en slags type-tegning til toldboder. Tegningen var en kopi af de allerede opførte toldbygninger i Køge og Stubbekøbing, der var så lig hinanden, at de måtte være udført efter samme forlæg. Projektets lighed med toldkammeret i Bogense, som allerede den navnkundige arkitekturhistoriker Knud Millech havde publiceret som tegnet af arkitekt N. S. Nebelong, gjorde en tilskrivning til denne oplagt. En gennemgang af toldbygningssagerne i det gamle Generaltoldkammers arkiv kunne til fulde bekræfte formodningen.

Den konkrete sag endte anderledes. Vel rettede bygningsinspektøren, arkitekt Peter E. I. Kornerup, lidt på tømmesterens tegning, men i det store og hele kom der dog et yderst beskedent, for ikke ligefrem at kalde det provinsielt hus ud af det. Alligevel animerede undersøgelserne til fortsættelse, så forfatteren tillod sig at ansøge om midler til gennemførelse af en større undersøgelse, der skulle munde ud i et bogværk om toldvæsenets bygningshistorie. Materialet i Rigsarkivet var simpelthen ganske overvældende i sin rigdom. Som en mundsmag på det arkivalske potentiale publiceredes en artikel om historien fra Præstø. Så vidt, så godt.

Generaltoldkammerets egen arkitekt

I 1980 ansattes jeg efter at have arbejdet for fredningsmyndighederne i stedet på et københavnsk museum, og et årstid senere blev jeg leder af Nivaagaards Malerisamling i Nordsjælland. De store planer om en toldvæsenets bygningshistorie blev henlagt. Dagsordenen skiftede til en anden del af kunsthistorien

med vægt på ældre europæisk maleri og dansk guldalderkunst. Imidlertid – alt har en ende. Ved skæbnens gunst havde jeg i 1996 på nationens gamle hovedsamling af arkitekturtegninger i Danmarks Kunstbibliotek og kunne atter hellige mig dansk arkitekturhistorie.

Travlhed i det daglige – samt tillige ønsket om at kaste mig over studiet af andre sider af vor arkitektoniske arv – gjorde dog, at jeg ikke genoptog det store projekt. Alligevel havde jeg et ønske om at levere endnu et bidrag til toldvæsenets bygningshistorie, idet det var mig magtpåliggende at påvise, hvordan toldvæsenet i 1830 ansatte sin egen arkitekt, der fik det overordnede tilsyn med etatens mange nybyggerier. Hvad der især drev mig, var den omstændighed, at der var tale om et vigtigt afsnit i arkitekturhistorien, som hidtil i det store og hele havde været ukendt land for danske bygningshistorikere. Med gennemgangen af husarkitektens virke for etaten kunne jeg fremlægge et antal toldboder, der opførtes efter, hvad vi med et moderne udtryk ville kalde typehus-tegninger. Arkitekten var hofbygmester Jørgen Hansen Koch (1787-1860), der var en af den store mester, overbygningsdirektør, professor C. F. Hansens yndlingslever.

Kochs måde at angribe opgaven på kunne man med en vis ret kalde modulbyggeri. En nutidig iagttager tænker ved ordet på Jørn Utzon og hans interesse for at skabe bygningsmoduler, som kan anvendes til opførelse af kæde- eller gårdhavehuse. Definitionen passer ikke ganske på Koch, hvis facademoduler var af en noget anderledes og mere simpel karakter. Lidt forenklet kan man tale om, at Koch anvendte nogle moduler, som hans læremester

C.F. Hansen (1756-1845) havde introduceret en snes år tidligere i Metropolitanskolen i København, beliggende i Fiolstræde øst for Frue Kirkes apsis. Skolens facade kendetegnes ved sine endepartiets portaludsmykkede let frem-skudte fag, der indrammer et midtparti med en kvaderklædt underetage med firkantede vinduer og en øvre etage, der er udformet som en slags loggia med arkader. De rundbuede arkader er dog ikke åbne, men af hensyn til det kolde nord lukkede af vinduer. Midtpartiets modul med kombinationen af rektangulære og rundbuede vinduer var det, Koch lånte til sine bygningsfacader.

Skemaet, som det ses i denne bygning, resulterede i en bygningstype, der kunne minde om de huse, som på Hansens og Kochs tid opførtes i Tyskland; ikke mindst den bayerske arkitekt Leo von Klenze (1784-1864) dyrkede typen i München i disse år. Dens historiske forudsætning var florentinsk renæssancearkitektur, som den kendes fra f.eks. Palazzo Pitti. Netop München var en af guldaldergenerationens foretrukne besøgssteder på vej sydpå, så de fleste malere og arkitekter, der havde været på rejse til det forjættede Italien, kendte af selvsyn v. Klenzes bygninger. Med årene ændredes Kochs vinduer og facadebehandling sig, idet han efterhånden alene foretrak rundbuede vinduer og pudsede mure med optrukne linjer, der skulle foregive, at murene bestod af store kvadre. Et ekstra incitament til at behandle den Koch'ske æra i dansk toldbyggeri var den dramatiske måde, hvorpå hans virke afsluttedes.

Dramatisk afsked

Efter mere end en halv snes års indsats – og talrige opførte toldkamre i provinsen – endte Koch med i sommeren 1845 at få sin afsked. Baggrunden herfor var to meget uheldige byggerier, Randers Toldkammer og Hanstholm Fyr, som begge var opført i 1830'erne med Koch som projekterende arkitekt og den yngre arkitekt G.N. Holgreen som konduktør på stedet. Ingen af de to bygninger var blevet tilstrækkelig solidt piloteret. Resultatet blev, at begge byggerier efter få år begyndte at slå revner. Til sidst måtte man i 1843 skride til total nedrivning af både toldbygningen i Randers og fyret ved Hanstholm. Tidligere på året havde den ulykkelige Holgreen taget livet af sig, så han var ganske værgeløs, da Koch senere forsvarede sig over for Generaltoldkammeret og lagde hele skylden på konduktøren. Den myndige direktør for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, senere konseilspræsident C. A. Bluhme rystede imidlertid ikke på hånden, så Koch måtte pr. 1. juli 1844 forlade sit konsulenthverv for toldetaten.

Som nær ven af kongen, Christian 8., var der ikke nogen fare for Koch i hans øvrige embeder som hofbygmester og professor i arkitektur på Kunstakademiet. Kort efter betjente toldvæsenet sig af den unge arkitekt N. S. Nebelong som projekterende bygmester. Koch blev på trods af alt i 1849 bygningsdirektør og dermed øverste leder af statens bygningsvæsen, en stilling der svarede til den, som hans berømte lærermester C. F. Hansen havde haft, og som Koch nu bestred frem til 1856.

Længere kom jeg aldrig i mit arbejde med at skrive toldvæsenets bygningshistorie. Nu er jeg blevet opfordret af min

gamle ven Gunnar Jakobsen til her i Zise at give en oversigt over materialet, så selskabets medlemmer og andre interesse-rede kan få indtryk af det omfattende stof og forstå, at etatens huse danner en væsentlig side af det offentlige byggeri i sin tid. Der er så meget desto større grund til at pege på kvaliteterne, som de fleste af bygningerne for længst er gået ud af toldvæsenets eje, og flere er i fare for at blive revet ned.

Toldvæsenets første bygmester, C. B. Hornbech

Dansk toldbyggeri tager sit første store opsving i tiden omkring statsbankerotten, hvor den senere hofbygmester Christian Bernhard Hornbech (1772-1855) op-

førte en række københavnske accise-boder, nemlig Nørreport, Vesterport og Amagerport, alle bygget omkring 1811. Stilistisk set var der tale om huse, der var stærkt afhængige af tidens store skikkelse i arkitekturen, C. F. Hansen, og hans bygninger, skønt Hornbech faktisk var elev af multikunstneren N. A. Abildgaard. Da disse bygninger for længst er forsvundne, har der været en tilbøjelighed til at undervurdere dem, men ikke mindst H.G.F. Holms fine akvareller af Hornbechs toldbygninger illustrerer, at der var tale om arkitektur af stor lødighed. I 1820'erne opførte Hornbech tillige en række små vejerboder rundt omkring i København. Hans hovedindsats i årtiet blev dog udvidelsen af Nordre Toldbod, der indtil da kun havde bestået af en mindre enetages bygning med mansard-

Københavns Toldbod med Søndre Toldbod til venstre – med uret – og pavillonerne til højre, begge skabt af hofbygmester C.B. Hornbech i 1820'erne og 30'erne. Bag ved ned langs Esplanaden, der tidligere hed Toldbodvejen, ses arkitekten G.F. Hetschs bygninger med arkaderækken til venstre. Bagved igen ses bygninger i tre etager, svarende til en over for, som i dag ejes af A.P. Møller. Foto ca. 1860 i Told • Skat Museet.

tag og fem rundbuede arkadefag, der gav adgang til en loggia foran toldboden. 1821-26 udvidede Hornbech anlægget med en femfagsfløj mod syd og en tilsvarende mod nord, begge forbundet med en lav arkadeudsmykket etfagsforbindelse. I nord afsluttedes anlægget af endnu en femfagsbygning i vinkel, som de øvrige forsynet med de karakteristiske buer. Hele anlægget fik et rustikt præg af arkadernes kvaderdekoration og de nye bygningers afvalmede tage, der lagde op til midtpavillonens buttede barokprofil.

I 1823 var Hornbech og den nye fremadstormende Jørgen Hansen Koch blevet udnævnt til hofbygmestre. I 1830 blev den vege Hornbech desavoueret i forholdet til den yngre kollega, da Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet i løbet af sommeren på Rentekammerets anbefaling ansatte Koch som den »i Bygningsfaget duelig(e) Mand, med hvem Collegiet i Bygningssager kan raadføre sig«. Ansættelsen blev i øvrigt foretaget med tilbagevirkende kraft fra 1. januar samme år. Baggrunden herfor var, at toldetaten på dette tidspunkt forudså en større mængde bygningssager i de følgende år. En gennemgang af de udførte opgaver bekræfter til fulde denne forudsætning.

Inden vi tager fat på Jørgen Hansen Kochs indsats som konsulent, skal hofbygmester C. B. Hornbech følges for en stund. Det blev nemlig ikke sådan, at hans opgaver for toldvæsenet ganske afsluttedes. Han blev stadig i begyndelsen af 1830'erne benyttet ved en stor ombygning af etatens gamle hovedbygning på Søndre Toldbod. Denne var oprindeligt opført 1733-35, formentlig med Johan Cornelius Krieger (1683-1755) som arkitekt. Endnu stod denne bygning i

sin oprindelige skikkelse, nemlig et otte fag langt toetages hus, prydet med en halvrund fronton. Det er den, der stadig er bevaret og nu sidder på Eva og Nils Koppels bygning for Direktoratet for Toldvæsenet (1972-75) på den del, der vender mod syd og ses fra Toldbodgade. Underetagen i Kriegers bygning bestod af åbne arkader. I hver ende af midterblokken var tilføjet lave tilbagetrukne fløje. Sidstnævnte fik Hornbech til opgive at forhøje, og den nordlige gavlblev særligt forskønnet med en smuk klassicistisk portal omkring en indgangsdør og en attika over gesimsen samt et stort ur i anden etages højde, flankeret af to runde blændinger. Arbejdet udførtes i 1833.

J.H. Koch som generaltoldkammerets arkitekt

Allerede da Jørgen Hansen Koch i 1830 ansattes som toldvæsenets konsulent, var han i gang med en byggeopgave for etaten. Det drejede sig om Ribe Toldkammer, hvis sagsakter gik tilbage til 1829. Bygningen, der er tale om, er den endnu eksisterende, Overdammen 12, beliggende umiddelbart op til Ribe Å. Den gamle toldbod, der lå sammesteds, var så forfalden, at den måtte nedrives. I dens sted opførtes 1831-32 den nuværende. Kochs to alternative udkast eksisterer stadig. Den udførte bygning blev lidt enklere, end tegningerne lagde op til, men den fulgte dog det omtalte bygningsskema med rektangulære vinduer i stueetagen og rundbuede på førstesalen. For hver ende var der en bred firkantet port, der ikke harmonerede så godt med det Koch'ske modul. Alligevel er den nu fredede, men for længst af

toldvæsenet forladte bygning, af udmærket virkning i gadebilledet i Ribe.

Næsten samtidig med arbejdet i Ribe fulgte opførelsen af et nyt toldkammer i Odense. De lokale toldmyndigheder havde fremskaffet et projekt, som Koch blev sat til at bedømme. Her som i så mange andre tilfælde resulterede sagen i, at han endte med selv at give udkast til bygningen, men beklageligvis er tegningerne bortkommet. Det er så meget desto mere ærgerligt, som den 1833 fuldførte bygning 15 år senere blev udvidet af N. S. Nebelong og derfor kun vanskeligt lader sig beskrive. Man er dog så heldig, at en grundplan af Nebelong antyder, at det er toldkammerets midterste del i to etager, der er skabt af Koch. Formentlig hidrører den stadig eksisterende bygnings pudsede, kvaderdekorede facader med rundbuede vindues- og dørafslutninger fra første byggefase og danner som sådan en udvikling i forhold til Kochs hidtidige facademodul. Sådan konkluderede jeg, da jeg i 1997 skrev om Koch. Jeg er dog kommet i tvivl om min konklusion og er tilbøjelig til at give Otto Madsen ret i den udlægning, som han fremkom med i bogen om Odense Toldkammers historie i 1988. Skønt også han måtte konstatere, at Kochs projekt savnes, gengav han S. H. Petersens stålstik fra 1835 af »Kanal-Bassinet ved Odense«, der viser en traditionel nifagsbygning i en etage med helvalmet vinkeltag og en enkel fronton over den i midten placerede indgangsdør.

Et forslag til udvidelse af bygningen, udarbejdet i 1847 af den ålborgensiske bygmester P. L. Michelsen, antyder, at den Koch'ske bygning kan have været som gengivet på Petersens prospekt. Det forekommer dog som noget af en

gåde, at Koch ved byggeriet i Odense helt skulle have forladt den bygningstype, som han med så stor konsekvens fulgte i 1830'erne.

I forhold til Odense-byggeriet er Århus Toldkammer en langt sikrere sag. I 1830 og 1831 udkastede forskellige lokale århusianske bygmestre projekter til en ny toldbygning. Hidtil havde man klaret sig med det maleriske bindingsværks- hus, som i dag indgår i Den gamle By i Århus. Først i 1832 blev Koch involveret og gav tegning til en femfagsbygning i to etager. Tegningen befinder sig i Rigsarkivet, og den dannede grundlag for den i 1833 opførte bygning. Den skulle dog meget hurtigt vise sig at være for lille, således at Koch allerede 1835 udvidede bygningen i øst til at omfatte otte fag, fordelt med to vinduesfag, indgangsdør, to vinduesfag, indgangsdør og to vinduesfag; altså en udvidelse, der blot bestod i at udvide en symmetrisk opbygning til et nyt, mere raffineret, stadig symmetrisk system. Toldbodens placering var på sydsiden af åen, nær den da meget beskedne havn. Navnet Toldbodgade antyder stadig, hvor bygningen befandt sig (den blev revet ned 1934). Den harmoniske toldbod kendetegnedes ved grå sokkel, guldpuksede og kvadermønstrede mure samt grønmalede vinduesrammer med rundbuede afslutninger, endvidere var der kordongesimser under både 1. og 2. etages vinduer. Det halvvalmede røde teglstenstag gav helheden den tyngde, der var nødvendig for at markere bygningens officielle opgave.

Fra stort til småt: 1833 rettede Koch på en lokal tegning til et toldkammer i Frederikshavn, fremskaffet og opført med hofbygmesterens korrektiv af toldinspektør Barfred. Det Koch'ske modul-

Assens Toldkammer, fra 1834, er et eksempel på hofbygmester J.H. Kochs »typehus«, som med vekslende detaljer og antal fag opførtes landet over. Foto ca. 1930 i Told • Skat Museet.

byggeri fortsatte for fuld kraft i 1830'erne. I 1834 indledte han den famøse sag i Randers. Under indtryk af det næsten fra opførelsen for lille toldkammer i Århus, tog man straks konsekvensen og udvidede bygningen i Randers til at omfatte syv fag. I Rigsarkivet ligger der en smuk tegning hertil, udført af Kochs konduktør, G. N. Holgreen. Overensstemmelsen med Århus-tegningen er til stede, men farveholdningen er ændret til grå mure, ditto vinduer og gråblåt skifertag. Fra samme år hidrører det beskedenne toetages høje trefags toldkammer i Assens, hvor kordongesimsen savnes og overetagens vinduer er rektantede. I dette tilfælde kommer Generaltoldkammerets arkiv os ikke til hjælp. Alligevel er man ikke i tvivl om arkitekten. Det bekræftes arkivalsk et par år senere, da Koch 1837 opførte et tilsvarende toldkammer i Fåborg, denne gang med kordongesimser og under udtrykkelig henvisning til, at det skulle opføres efter samme tegning

som i Assens. Ved slutningen af årtiet synes toldbygningsaktiviteterne at være stilnet noget, kun i Nykøbing på Falster fik Koch i 1839 lejlighed til at rette en lokal tegning til en mindre toldbygning. I begyndelsen af 1840'erne var han igen aktiv, idet han vides at have givet tegning til et nyt toldkammer i Thisted (1841) og sandsynligvis et i Ringkøbing (1842).

Når Jørgen Hansen Kochs indsats for toldvæsenet syntes at stagnere omkring 1842, kan det have sin sammenhæng med den allerede nævnte byggesag i Randers. Baggrunden kan der ikke herske tvivl om. Toldkammeret var ikke blevet tilstrækkelig godt piloteret, især synes man at have undladt at understøtte midterskillerummet på langs omkring bygningens to skorstene. Netop i 1842 blev en i Randers garnisoneret ingeniørkaptajn Linde bedt om at give en vurdering af situationen. Den blev mildest talt mistrøstig; toldkammeret blev skildret som en gammel, dybt forfalden

Fåborg Toldkammer, opført 1837, hører til samme familie aftoldboder som det i Assens. Dets ophavsmand, arkitekten J.H. Koch, var i årene fra 1830 til 1843 konsulent for Generaltoldkammeret i bygningsager. Foto ca. 1900 i Told • Skat Museet.

bygning med sætninger overalt. Ulykken kom ikke alene, idet Hanstholm Fyr, der som tidligere nævnt også var opført af Koch med Holgreen som konstruktør, havde tilsvarende problemer. Som allerede omtalt blev det den nyudnævnte direktør for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, C. A. Bluhme, der i 1843 tog affære og opsagde samarbejdet

med Koch. Til gengæld genopførtes begge bygninger efter Kochs tegninger. Det var således ikke projekterne som sådan, man var utilfreds med, kun deres uheldige udførelse.

Ny arkitekt på scenen, N. S. Nebelong

Her ses Randers Toldkammer i den skikkelse, som hobbygmester J.H. Koch gav det i 1830'erne, og i hvilken det genopførtes et årti senere, efter at en katastrofal mangelfuld pilotering havde nødvendiggjort en fuldstændig nedrivning af den første bygning. Tegning af Fr. Rohde, litografi ca. 1860 i Told • Skat Museet.

Endnu i begyndelsen af 1900-tallet lignede Bandholm Toldkammer, opført 1844, et nyopført hus. Bygningsinspektøren for Sydsjælland, Peter Kornerup, har givet tegning til bygværket. Dets størrelse vidner om den livlige handel på den nordlollandske havneby i 1800-tallet. Foto 1906 i Told • Skat Museet.

De følgende år entrerede Generaltoldkammeret bl.a. med den unge arkitekt N. S. Nebelong (1807-71), der var uddannet på Kunstakademiet, og som havde opnået den store guldmedalje og tillige havde været elev hos den franske arkitekt Henri Labrousse 1839-42 i Paris. Forinden var der dog et kort vakuum, hvor man som regel valgte lokale løsninger med vekslende mere eller mindre due-lige bygmestre. Det gjaldt således Hobro, hvor en anonym mester i 1841 opførte et toetages grundmuret toldkammer ved havnen. Jeg fotograferede selv bygningen i 1984, men allerede da var den slemt forfalden, siden er den revet ned. I Kolding blev det også en lokal bygmester, murermester Johannes Nielsen, der 1843 stod for opførelsen af en beskeden bindingsværksbygning i en etage ved den da nyanlagte havn. I Korsør sørgede en stedlig købmand, J. Kruuse, i 1844 for byggeriet af en toetages bygning, som blev udlejet til toldtaten. Så var der trods alt mere form over løsningen i den lollandske udskibningshavn Bandholm, som samme år fik sig et nyt toldkammer,

opført af bygningsinspektør Peter E. I. Kornerup (1794-1875). Han er kendt som arkitekt for det næsten samtidige rådhus i Vordingborg, der i modsætning til bygningen på Bandholm Havn fik et nygotisk præg. Valget af Kornerup skal uden tvivl ses på baggrund af hans stilling som kgl. bygningsinspektør for Lolland og Falster, et embede, han havde bestridt siden 1831. Men tilbage til N.S. Nebelong.

Første gang, Nebelong fik til opgave at bygge, var i 1846, da han opførte Bogen-se Toldkammer. Med denne bygning introducerede han en typehus-agtig skabelon, som han fik lejlighed til at skabe en række variationer over. Det lader sig ikke afvise, at den var i slægt med Kochs Assens-Fåborg-type, altså et toetages træfagshus. Der blev dog ændret på detaljer, såsom vinduesafslutningerne, der blev fladbuede i stedet for rundbuede; en løsning, som havde været bandlyst gennem hele den klassicistiske periode, men som havde været meget populær under rokokoen, og som her praktiseredes for første gang igen. Tagformen ændredes

endvidere fra halvvalmet til helvalmet vinkeltag, måske nok i sig selv en beske- den forskel, men for helheden gav det bygningskroppen en mere tætsluttet og harmonisk form, en smule mindre imponant end den Koch'ske type. De føl- gende år varierede Nebelong typen med toldkamrene i Middelfart, Køge, Stub- bekøbing og Stege. Grundplanen fik vekslende udformninger med pakhus, vejerbod og betjentstue i stueetagen og de finere kontorer og stemplingsværelse på førstesalen. I de fleste tilfælde kom vejerbodens port til at ligge i gavlens midte, men i Middelfart dog i et yder- fag. Som det seneste af toldkamrene blev Stege-bygningen mere raffineret end de øvrige, idet den blev udsmykket med

såkaldte engelske bryn over vinduer, port og dør. Mens jeg skrev min lille arti- kel om Præstø Toldkammers bygnings- historie, hvor jeg behandlede Nebelongs »typetoldkammer«, fortalte en (mindre pålidelig) kollega mig, at toldkamret på Stege Havn var revet ned, hvilket jeg frejdigt berettede om i min afhandling. Da jeg et par år senere kørte over broen ved havnen og genså toldkamret, fik jeg røde ører. Nu kan jeg efter de mange år få lejlighed til at rette den fejlagtige oplysning.

Det sidste toldkammerbyggeri, som N. S. Nebelong stod for, var det allerede nævnte ved havnen i Odense, som stili- stisk set blev den mest elegante af hans bygninger. Resultatet med kombinati-

Toldkammeret ved Odense Havn opførtes 1847-48 af arkitekten N.S. Nebelong, der efter J.H. Kochs afsked i 1843 blev en aftoldetaten meget benyttet bygmester. Facadernes kvadermotiv og de rundbuede vinduer fortæller om påvirkning fra Münchenerarkitekten Leo von Klenzes renæssance-inspirerede bygningskunst. Foto Jul. Folkmann ca. 1905 i Told • Skat Museet.

nen af det store pakhus i to etager med terrasse på taget og de to tilbygninger i en etage, alle med helvalmede skifertage, blev et samlende midtpunkt ved havnen, som først fik sit sidestykke et halvt århundrede senere, da Hack Kampmann opførte det imponerende toldkammer ved Århus Havn, der på det nærmeste blev et vartegn for bispebyen. Samtidig med byggeriet i Odense, 1847-48, opførtes det nye toldkammer i Holbæk, hvor etaten hidtil havde klaret sig med tre fag i havnefogedboligen. Arkitekt blev i dette tilfælde Frederik Ferdinand Friis (1793-1865), der siden 1831 havde været kgl. bygningsinspektør for Sjælland. Resultatet blev i dette tilfælde lidt mere traditionelt, idet Friis, som bl.a. kendes som arkitekt for rektorboligen på Sorø Akademi (1835-36) og Færggården ved Jægerspris (1838-39) samt rådhuset i Holbæk, Klosterstræde 18 (1844), stadig arbejdede i et senklassicistisk formsprog. Også i Holbæk placeredes toldkammeret på havnen, i øvrigt lige ved siden af havnefogedboligen. Moderne eller ej, man må indrømme, at de to guldpuddede bygninger gør et usædvanligt helstøbt indtryk.

I løbet af 1840'erne kom akademiprofessoren G. F. Hetsch (1788-1864) til at beskæftige sig med planer for udvidelse af Toldboden i København. Til trods for, at Hornbech havde udvidet og forskønnet bygningerne mod havnen, var der bagved langs Esplanaden, den daværende Toldbodvej, et besynderligt sammensurium af småhuse med det kendte værtshus Brokkens Bod som det mest regulære. Der var almindelig enighed om, at arealet trængte til en arkitektonisk opstramning. Til den ende leverede Hetsch allerede så tidligt som

1843 et forslag, der ville afstedkomme en fuldstændig omlægning af arealet. Kun en mindre del af bygningsmængden var tiltænkt toldetaten. Til gengæld var det planen at forsyne området med moderne butikker og dertil en oval plads midtvejs mellem Toldboden og Amaliegade. Planerne blev ændret adskillige gange og gennemførtes først efter et projekt fra 1856. Den ovale plads fik kun en halvrund afslutning mod syd, mens den nordre del blev retkantet og åbnede for udsigten mod Langelinie. I dag er kun den mindste del tilbage, men netop den kvadratiske plads med den vestlige pavillon, der i mange år indeholdt hovedsædet for rederiet C. K. Hansen (nu en del af A. P. Møllers bygningskompleks) og restaurant Lumskebugten, er i behold. Det gælder tillige den elegante indgangsportal med buegange på hver side af Esplanaden, der i dag er sidste minde om toldvæsenets tilstedeværelse ved det, der engang hed Sankt Annæ Skanse.

På vej mod folkestyret

Den bevægede tid omkring Den første slesvigske Krig (1848-50) medførte en vis stilstand i det offentlige byggeri. Også toldetaten måtte notere nogle års uvirksomhed inden for nyopførelser til trods for, at der mange steder var behov for nye og større toldkamre. Hertil kom, at enevældens ophør og den nye politiske ordning afstedkom en omkalfatring af det statslige bygningsvæsen. Til trods for Jørgen Hansen Kochs uheldige afgang som Generaltoldkammerkollegiets bygningssagkyndige konsulent, fik dette som omtalt ikke indflydelse på hans stilling som hofbygmester. Efter

C. F. Hansens død i 1845 virkede Koch derefter som ledende hofbygmester, og i forbindelse med indførelsen af folkestyret udnævntes han i 1849 til bygningsdirektør. Landet deltes op i en række bygningsinspektorater, hvis indehavere i den kommende tid skulle blive toldvæsenets nye arkitekter. Ved enevældens ophør disponerede det statslige bygningsvæsen over fire bygningsinspektører, af hvilke C. B. Hornbech og Koch tillige var hofbygmestre. De to øvrige var F. F. Friis og P. E. I. Kornerup. En femte inspektør var Gottlieb Bindsbøll, der på grund af sit engagement med opførelsen af Thorvaldsens Museum var blevet bedt om at undlade at tiltræde sit inspektorat, som han havde været indehaver af siden 1839, og som omfattede Holsten. Skønt museet nu var færdigt, kunne Bindsbøll stadig ikke overtage sit embede, da krigen rasede.

De kgl. bygningsinspektører

Landet deltes op i fem inspektorater. Udnævnelserne effektueredes først i

1850, i flere tilfælde kun som konstitueringer. Det første københavnske tildeltes J. H. Nebelong, en bror til N. S. Nebelong, men han kom aldrig til at virke for toldvæsenet. Det andet københavnske, der også omfattede Sorø og Præstø amter, blev tildelt Kornerup, der i enkelte tilfælde kom til at arbejde for etaten. Tredje inspektorat blev besat med Friis, og det kom til at dække Københavns, Frederiksborg og Holbæk amter samt Bornholm. Fjerde inspektorat blev i første omgang besat med den i Athen virkende Christian Hansen (1803-83), men det lykkedes ikke at lokke ham hjem i denne omgang, idet han fra græsk overgik til østrigsk ansættelse ved opførelsen af Marinearsenalet i Trieste, og i 1851 konstitueredes Carl August Møller i stillingen. Ham skal vi snart høre mere om. Femte inspektorat, det jyske, tildeltes Gottlieb Bindsbøll (1800-56). For at tage det sidste først, så nåede Bindsbøll i sin korte virketid – han fratrådte stillingen i 1851 – kun at give tegning til en beskeden toldbygning i Nymindegab. Efter min bedste overbevisning (jeg har

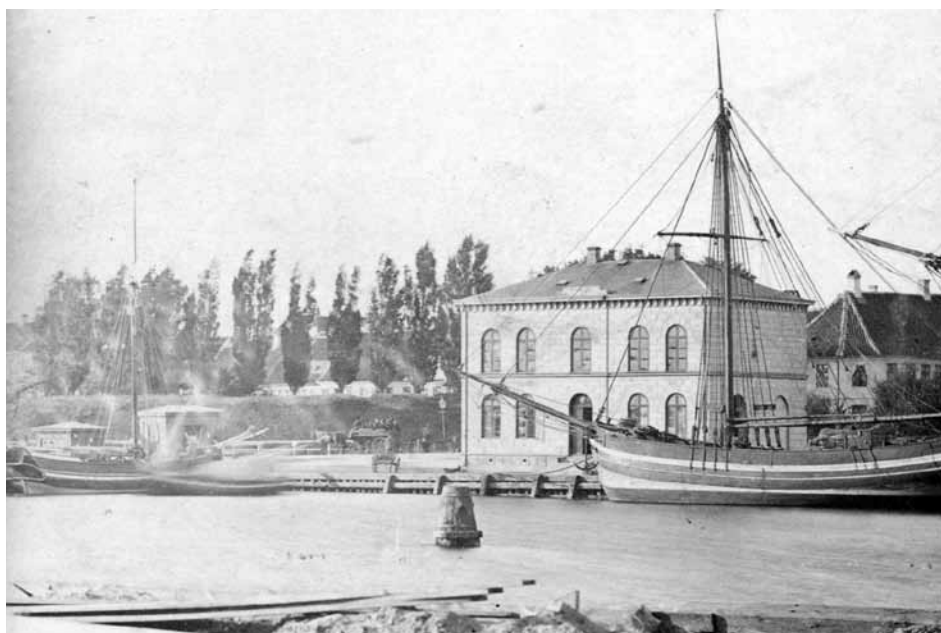
Gottlieb Bindsbøll – i dag nærmest verdensberømt for bl.a. Thorvaldsens Museum og Brumleby – har også ydet dette beskeden bidrag til toldvæsenets bygningshistorie. Det lille uprætentiose længehus ligger ved landevejen, der går gennem Nymindegab. Det daterer sig til tiden omkring 1850. Foto ca. 1900 i Told • Skat Museet.

ledt efter det) ligger bygningen stadig på hovedvejen i Nymindegab, men er så radikalt moderniseret, at der intet står tilbage af interesse. Desværre har det ikke været muligt at påvise tegninger til det i Rigsarkivet, endsige i Samlingen af Arkitekturtegninger i Danmarks Kunstbibliotek, der omfatter hovedparten af Bindsbølls tegninger. Af arkivalierne i toldarkiverne fremgår det dog, at det blev opført i 1853.

Den ukendte Møller

C. A. Møller (1800-65), som vikarierede for Christian Hansen, kom til at virke for toldvæsenet både på Fyn og i Jylland. I 1857 kom Hansen i øvrigt hjem og blev

professor på Kunstakademiet, og i den anledning fik Møller ændret sin konstituering til en virkelig ansættelse som bygningsinspektør. Man kunne have forventet, at de jyske opgaver var blevet løst af Bindsbølls efterfølger Ferdinand Thielemann, men det gjorde de ikke. I Thielemanns relativ korte tjenestetid, der varede fra 1851 til 1860, blev det i stedet Møller, der tog sig af opgaverne. Eneste gang, Thielemann fik med toldvæsenet at gøre, var i 1851, da han gav tegning til et aldrig benyttet forslag til Kolding Toldkammer. C. A. Møllers første optræden blev i Nyborg, om hvilket jeg for ganske nylig har publiceret en artikel i et festskrift til Kjeld de Fine Licht. Besynderligt nok har netop

Det er vanskeligt at forestille sig, at Nyborg Toldkammer, der i dag ligger inderst i en omfattende lystbådehavn, i 1800-tallet lå så frit og dominerende i den lille fynske købstad. Arkitekten var den i dag næsten glemte C.A. Møller. Bygningen, der er opført 1856-57, er en af de få fredede toldbygninger i Danmark. Foto ca. 1870 i Told • Skat Museet.

Nyborg Toldkammer været fredet siden 1950, uden at man har haft den fjerneste idé om bygningens arkitekt. Der er imidlertid ingen tvivl om Møllers autoritet, skønt man savner hans originale tegning (om hvilken der er talrige arkivalske henvisninger i de gruppeordnede toldbygningssager, blot synes tegningen at være gået tabt). Nyborg-sagen var i midten af 1840'erne i Nebelongs hænder, men sagen forhaledes. I 1853 blev endog bygningsdirektør Koch hørt, men samme år blev Møller inddraget. Efter yderligere udsættelser opførtes toldkammeret af Møller 1856-57 og blev af sin bygmester afleveret 7. september 1857. Typologisk er bygningen i familie med Kochs og Nebelongs typehuse, tættest med sidstnævnte i Odense. Münchener-arkitekten Leo von Klenzes værker fra 1820'erne, mest af alt Königsbau, er den store inspirationskilde. Nyborg Toldkammer er et grundmuret toetageshus med helvalmet skifertag. Den rektangulære bygning har fem fag mod havnen og tre i gavlene. Etagerne adskilles af en gennemløbende kordongesims og under tagskægget afsluttes muren af en konsoludsmykket hovedgesims. De guldpuksede mure er udsmykket med fuger, der danner et kvadermønster, over vinduer og døre er dette mønster formet som et spidsbuget stik. En høj grå sokkel og hvid gesims er med til at afrunde det koloristiske indtryk.

I lighed med tidligere blev den Møller'ske bygningstype gentaget andre steder. Allerede i 1857 var der planer om at bygge et nyt toldkammer i Varde, og til den ende fremkom Møller med et projekt à la Nyborg. Det kom dog ikke til udførelse. Det gjorde til gengæld det i Frederikshavn, der opførtes 1858-59

som en formelig gentagelse af succesen i Nyborg. Desværre er der siden faret hårdt frem imod det. I Løgstør kom Møller også til at virke for toldvæsenet, idet han samtidigt med det nordenfjordske opførte et toldkammer i en etage. Det er siden hen i århundredet blevet forhøjet med en etage, hvad der forklarer forskellen mellem underetagens rundbuede og overetagens retkantede vinduer. I den anden ende af landet opererede Peter Kornerup, der i 1859 opførte et enetages toldkammer i Sakskøbing. Også det blev siden forhøjet med endnu et stokværk.

Winstrup, en jysk bygningsinspektør

C. A. Møllers jyske virke sluttede ikke med hans død i 1865, men allerede i 1860, hvor Thielemann blev efterfulgt af L. A. Winstrup (1815-89) som kgl. bygningsinspektør for Nørrejylland og Slesvig. Han var gennem rejser i Europa (han kom så vidt som Athen og Istanbul) en veluddannet arkitekt med overblik over tidens arkitektur. Med bopæl i Kolding kom Winstrup til at varetage en række betydelige opgaver for toldetaten. Forinden havde han 1851-60 været stadsbygmester i Flensborg og havde opført talrige bygninger i og omkring denne by, herunder Ständerhuset (1853-60) og endvidere toldkamre i Haderslev (ca. 1853) og Åbenrå (1853-54). Det er om sidstnævnte med dens lidt utraditionelle loggia, at der går den historie, at der er tale om et forbyttet projekt til De dansk-vestindiske Øer. Om forbygningen virkelig betød, at der på de fjertnliggende øer opførtes en bygning tiltænkt Åbenrå, melder historien intet om.

L. A. Winstrups virke i det jyske kryd-

Bygningsinspektør L.A. Winstrups tidligere toldkammer i Varde – beliggende ved åen – i sin oprindelige skikkelse, hvor det som en anden accisebod dannede skildvagt ved indkørslen til byen. Foto 1882 i Told • Skat Museet.

sedes med den næsten jævnaldrende Vilhelm Th. Walther (1819-92), der i 1862 udnævntes til kgl. bygningsinspektør for Nørrejylland med bopæl i Århus. Det blev dog i hovedsagen sådan, at Winstrup tog sig af alt syd for Århus og Walther af det nord for, men i øvrigt kom Winstrup langt tidligere i gang med sit virke end Walther. Fra 1864 defineredes Winstrups resort i øvrigt som det sydlige Jylland. Første aktivitet kom til at foregå i Varde, hvor man siden 1843 havde lejet sig ind hos en lokal købmand. Allerede i 1847 var en Varde-bygmester ved navn Rosengaard fremkommet med et projekt til et toldkammer. Det foranledigede, at Nebelong i 1848 fulgte sagen op med et eksempel af Bogense-type. Herefter lå sagen stille indtil 1857, da C. A. Møller fremkom med et forslag i stil med Nyborg Toldkammer. Heller ikke denne gang blev lykkens gang, og endnu engang præsteredes i 1861 et nyt lokalt udkast af Rosengaard. Det følgende år

gjorde Winstrup sin entré på scenen, og nu kom sagen i hus. 1862-63 opførte Winstrup den stadigt eksisterende toldkammerbygning, Storegade 1, der for længst er gået ud af toldvæsenets eje. Huset har været fredet siden 1945, men figurerer i fredningslisten uden arkitekt navn, akkurat som Nyborg Toldkammer. I modsætning til sidstnævnte er der tale om en pudsigt sammenblanding af stilarter med stueetagens rundbuede vinduer med stik over i tysk rundbogen-stil og førstesalens fladbuede vinduesafslutninger. I øvrigt er der tale om en glat, guldpuddet bygning med et gennemløbende hvidt bånd under overetagens vinduer. Dens største kvalitet er den markante placering ved Varde Å, hvor den på det nærmeste udfylder rollen som fortidens acciseboder eller byporte.

Winstrup havde de følgende år travlt i sit embede og løste andre offentlige opgaver end toldbyggeri. I midten af 1860'erne var udviklingen gået så stærkt

i det århusianske erhvervsliv, at Kochs udvidede toldkammer syd for åen var for lille. Som en konsekvens heraf byggede Winstrup 1867-68 et nyt på nordsiden af åen, midt for det søndre havnebasin. Den lange fløj i to etager opførtes i røde tegl med flittig brug af nyromanske motiver. De mange vinduers rundbuer og gavles og gesimsers rundbuefriser gav også her helheden et præg af moderne tysk rundbogen-arkitektur. For enden af toldkammeret tilføjede Winstrup en loggia med tre arkader, der vendte ud mod havnen. Ligheden med Loggia dei Lanzi i Firenze fra 1300-tallet er oplagt, men den er uden tvivl formidlet via Friedrich von Gärtners Feldherrenhalle fra 1841-44 i München, der opførtes som en formelig kopi af det toscanske forbillede.

En arkitekt «udefra»

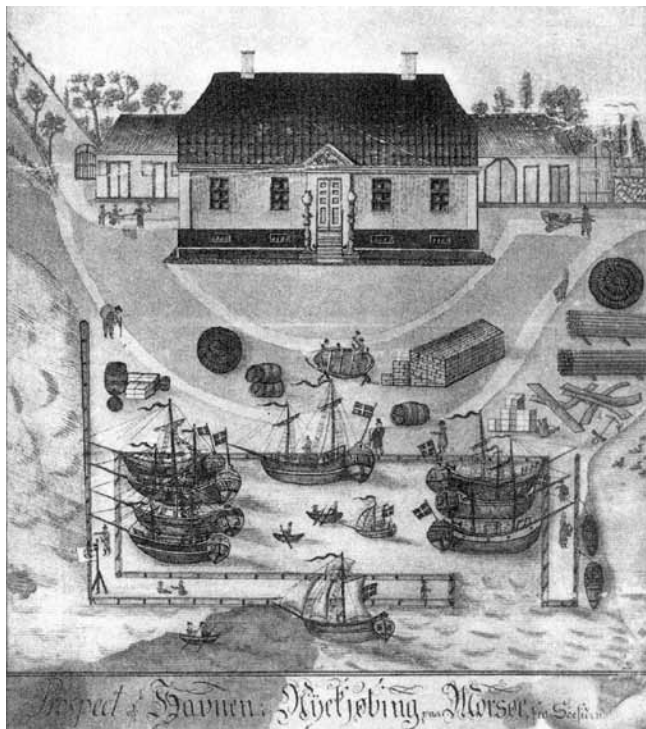
Det var langt fra alle toldvæsenets byggeopgaver, der blev løst af kgl. bygningsinspektører. I begyndelsen af 1870'erne opførte arkitekt Vilhelm Valdemar Petersen (1830-1913) på Esplanaden en bygning, der kom til at huse Meteorologisk Institut og Søkortarkivet. Dens enkle, senklassicistiske fremtoning medvirkede til, at den smertefrit føjede sig sammen med det Hetsch'ske anlæg ved Toldbodporten, og den lukkede i øvrigt den allerede nævnte plads ved Hetschs toldbodbyggeri. Vilhelm Valdemar Petersen var 1869-74 bygningsinspektør under Københavns Kommune. Måske er dette årsagen til, at han blev valgt som arkitekt for det nye toldkammer i Amalie-gade, som byggedes 1875. Til gengæld kom stilen til at divergere fuldstændigt fra Søkortarkivets, idet toldbygningen kom til at ligne et italiensk

rådhus (eller castello) i middelalderstil. Det firfløjede anlæg placeredes på den grund, som i dag optages af A. P. Møllers hovedsæde, og det havde indkørsel direkte fra Amalie-gade. Det pompøse bygningskompleks blev revet ned i forbindelse med opførelsen af det nye Mærsk-hovedsæde.

Jyske opgaver

Byggeopgaver for toldvæsenet i Jylland kom efter ti års stilstand i gang igen i slutningen af 1870'erne. Vilhelm Th. Walther løste to opgaver; den første blev det beskedne toldkammer i en etage på havnen i Nykøbing Mors, der opførtes 1877-78. Næste opgave kom til at foregå i Randers, hvor det Koch'ske smertensbarn 1878-79 erstattedes af et nyt toldkammer af Walther. Klog af skade – uanset pilotering eller ej oversvømmedes havneområdet i Randers ofte ved høj vandstand i Gudenåen – placeredes den nye bygning på en forhøjning og fik ekstra høj sokkel. Det to etager høje hus blev i lighed med Winstrups toldkammer i Århus opført i røde tegl med rig anvendelse af italienske middelaldermotiver. Midtpartiet fik en usædvanlig gavlf med blændinger, som man kender dem fra dansk kirkebyggeri, og det afsluttedes med et tårn af lighed med Vilhelm Valdemar Petersens på Københavns Toldbod. I begyndelsen af 1880'erne byggede Winstrup toldkamre i Vejle (1881-82) og Kolding (1884-85). De var beskedne af størrelse og gjorde heller ikke i kunstnerisk henseende meget væsen af sig. Tidens heldigste toldbod blev Walthers bygning i Thisted, der opførtes i 1885. Det er et ganske pompøst, toetages hus i røde tegl med fladt helvalmet skifertag

Det gamle toldkammer i Nykøbing Mors – forgænger for bygningen på det følgende billede. Bygningen er fra omkring 1841, da toldstedet blev genoprettet. Maleri af toldbetjent I.P. Bagge i Morslands historiske Museum, Nykøbing Mors.

Det tidligere toldkammer i Nykøbing på Mors fra 1878 har aldrig gjort meget væsen af sig. Alligevel er det ikke til at tage fejl af, at dets ophavsmand, kgl. bygningsinspektør Vilhelm Th. Walther, har set renæssancens store bygningsværker i Italien. Foto ca. 1935 i Told • Skat Museet.

og et treetages tårn mod havnen. Det er især den markante placering, der gør sit til, at Thisted Toldkammer gør en heldig figur. I modsætning til de fleste øvrige af Winstrups og Walthers bygninger har toldkammeret i Thisted fået lov at overleve. For at afslutte de to jyske bygningsinspektørers virke skal det til sidst nævnes, at Winstrup i 1886 opførte den lille toldbod i Marstal. Som bekendt hørte Ærø længe sammen med Slesvig; måske blev det derfor Winstrup, der fik opgaven.

Sjællandske opgaver

I 1881 udnævntes en af tidens førende arkitekter, J. D. Herholdt (1818-1902), til kgl. bygningsinspektør for Sjælland

og Lolland-Falster. Allerede en snes år tidligere havde han med sit Universitetsbibliotek i Fiolstræde placeret sig som en ledende skikkelse inden for teglstensarkitekturen. Man kunne måske derfor have ventet sig, at han var blevet toldbyggeriets nye stjerne. Sådan gik det nu ikke, formentlig mest af tilfældige årsager. Der var simpelthen kun få opgaver at løse. I 1883 byggede han et toldkammer i Nakskov, men det er siden revet ned. Sådan gik det også det beskedne hus, som han i 1887 opførte på havnen i Skælskør. Det samme hændte endvidere med det på Farimagssvej i Næstved, der byggedes 1891. Til gengæld kan man endnu glæde sig over hans betydeligste værk i genren, Toldkammeret i Helsingør, som ligeledes daterer sig til 1891.

Frilagerbygningen på Esplanaden i København, tæt op ad hovedstadens ældgamle toldbod, opført 1891-94 af arkitekten Albert Jensen. Få år forinden havde han sammen med F. Meldahl opført Marmorkirken i Frederiksstad. Albert Jensen dyrkede en renæssance-inspireret bygningsstil med anvendelse af franske chateau-lignende hjørnetårne. På grunden ligger i dag det A.P. Møller'ske hovedsæde. Foto Julius Aagaard 1905 i Told • Skat Museet.

Indtil Sundtoldens ophævelse i 1857, indtog dennes prægtige hovedsæde – i Strandgade ved siden af Stephen Hansens Palæ – sin betydelige plads i byens arkitektur. Med Herholdts karré over for banegården fik toldetaten atter en markant placering i bybilledet, dog nu i form af Helsingør tolddistrikts toldbygning, opført, da den tidligere tolddistriktsbygning blev eksproprieret ved baneanlægget. Byggeriets rolle som kulturcenter i dag understreger bygningens popularitet. Året efter fuldendelsen trak Herholdt sig tilbage som bygningsinspektør, og det blev ikke til flere toldkamre fra hans side. I København opførtes 1891-94 et af de største toldbyggerier nogensinde, da arkitekt Albert Jensen (1847-1913), der på denne tid ikke besad nogen offentlig stilling, på Esplanaden byggede Frilagerbygningen, der optog strækning

gen mellem Søndre Toldbod og Amaliegade. Albert Jensen havde en årrække været i kompagniskab med den historici- stiske periodes dominerende arkitekt, professor F. Meldahl (1827-1908) og sammen med ham bygget Udstillingsbygningen ved Charlottenborg og Marmorkirken. Frilagerbygningen opførtes med en skønsom blanding af middelalder- og renæssancemotiver og blev af en ganske storartet virkning, om end ret dominerende over for Amalie- gades mere beskedne huse fra klassicismens tid. Desværre blev Frilagerbygningen nedrevet i midten af 1970'erne sammen med de øvrige toldbygninger på Søndre Toldbod i forbindelse med, at rederiet A. P. Møller byggede sit nye hovedsæde ved havnen.

Kgl. bygningsinspektør J. Vilhelm Petersen kraftfulde toldkammer ved Odense Banegård, opført 1899, demonstrerer nyere tiders stærke tilknytning til jernbanetransporten. Motivet med de to tæstillede tårne bringer også minder om de mange britisk-tegnede jernbanestationer fra 1800-tallet, der hentede inspiration fra den romerske Villa Medici's tvillingetårne. Roskilde Station er et eksempel herpå. Foto 1900 i Told • Skat Museet.

Vejle Toldkammer er en fin eksponent for J. Vilhelm Petersens evne til at tilpasse sin historiske arkitektur til de mindre købstæder. Bygningen er opført 1906-07. Foto ca. 1907 i Told • Skat Museet.

Ny bygningsinspektør i Odense

Med sæde i Odense tiltrådte J. Vilhelm Petersen (1851-1931) i 1889 det kgl. bygningsinspektorat for Fyn og Vejle og Ribe amter. I de følgende år kom han til at udfolde et flittigt virke for toldvæsenet. Begyndelsen ved banegården i Ringkøbing i 1891 blev af mindre betydning. Til gengæld kom opgaverne i slutningen af 1890'erne til at veje tungt. Mest lødigt forekommer det fine toldkammer i Esbjerg fra 1897 at være. Mest imponerende er toldkammeret ved banegården i Odense, som opførtes 1899 med anvendelse af to mægtige tårne med franske chateautage. Af andre kan nævnes toldkammerbygninger i Nykøbing F. (1899), Svendborg (1901), Ærøskøbing (1901) og Vejle (1906-07). Især sidstnævnte gør indtryk ved sin fine placering i Havnegade. J. Vilhelm Petersen, der ikke må forveksles med den tidligere nævnte Vil-

helm Valdemar Petersen, var ikke ene om at give toldbyggeriet kvalitet i årene omkring 1900. Hans kollega i Århus, Hack Kampmann, må siges at være den, der tager prisen. Med hans ansættelse som kgl. bygningsinspektør for det nordlige Jylland i 1892 fik etaten rådighed over sin hidtil bedste arkitekt. Over en periode på 25 år leverede Kampmann tegninger til en række markante toldkammerbygninger. Det første – og største – blev den ved Århus Havn, som udformedes som en formelig byport for enden af havnebassinnet.

Toldbyggeriets stjerne: Hack Kampmann

Da Hack Kampmann (1856-1920) overtog det jyske bygningsinspektorat, flyttede han til Århus. Det blev også her han kom til at udføre sine

første store byggeopgaver, hvoraf det imponante toldkammer, opført 1897-98, blev nummer ét, men de kom i øvrigt til at omfatte en række af byens vigtigste offentlige bygninger. Et sikkert adgangskort for ham til stillingen havde været hans gennembrudsværk, Provinsarkivet (i dag Landsarkivet) i Viborg, som opførtes 1889-91 (mens han endnu boede i København) i en stærk personlig udgave af den stil, som man har benævnt den nationalromantiske. Man kan diskutere det stilmæssige i Århus Toldkammer. Det vigtigste ved bygværket er imidlertid den omstændighed, at det er skabt til sin funktion. Kampmann var en praktisk mand, der forstod, hvad begrebet funktionalisme dækker over. Gennem det pompøse indgangs-

parti var der adgang til vejerbod og toldinspektorat til den ene side og kontorer med toldkasserer og havneopsyn til den anden. Bygningen var gennemtænkt i sin disponering. Det markante midtparti med stejlt pyramidetag og flankerende hjørnetårne genspejler det århusianske byvåben, men har tillige en form, der bringer mindelser om hanseatiske byporte. Ser man bygningen i sammenhæng med byen bagved, forstår man, at Kampmann kendte til det i dag højt besungne begreb stedets ånd. Der kan således ikke være tvivl om, at de stejle, skiferbelagte tage på toldkammeret er tænkt i sammenhæng med Domkirkens profil, ligesom den raffinerede brug af røde teglsten refererer til kirkens brug af samme. Både det da nyligt genopførte

Hack Kampmann blev Jyllands store bygmester omkring 1900. Toldkammeret i Århus, opført 1897-98, blev gennembrudsværket inden for arkitektens virke for toldetaten. Få år forinden var han blevet kgl. bygningsinspektør for Jylland. Det har med rette været fremhævet, at bygningens emblematiske betydning kan opfattes som en tolkning af Århus' byvåben. Foto ca. 1900 i Told • Skat Museet.

Slutstenen på Hack Kampmanns nationalromantiske periode blev det gravalvorlige og nærmest afvisende toldkammer i Ålborg. Interessant nok danner det modsætning til sin tid, hvor systemskiftet fandt sted, og parlamentarismen indførtes i dansk politik. Foto 1929 i Told • Skat Museet.

himmelstræbende spir over vesttårnet og korets to messespir klinger smukt sammen med Kampmanns arkitektur. Det er også åbenbart, i hvor høj grad toldkammeret kommer til at spille en hovedrolle som samlende midtpunkt i en mere eller mindre kaotisk havn. Sidstnævnte understreges af det stærkt accentuerede indgangsparti med de tre rundbuede vinduer, mange relieffer med våben- og skibsudsmykninger samt to hundehoveder, der vogter indgangsdøren. I lighed med et tredje hovedværk af Kampmann, det tidligere Statsbibliotek (nu Erhvervsarkivet) fra 1898-1902, blev Århus Toldkammer et rigtigt gesamtkunstværk, dvs. en bygning, der er designet af sin skaber ned til mindste detalje. Som sådan er etatens hus et hovedværk i dansk arkitektur. Af samme årsag blev det fredet i 1985.

Næste akt i Kampmanns virke for toldvæsenet blev bygningen af et nyt toldkammer i Ålborg. Så tidligt som

1827 havde en bygmester i limfjordsbyen opført et hus i to etager, 11 vinduesfag langt samt to lavere sidefløje. Det senklassicistiske bygningsværk stod næsten samme sted som sin efterfølger, dvs. på vestsiden af Østerå lige før udløbet i Limfjorden, dog var facaden orienteret mod syd, mens Kampmanns bygning fik facade mod øst. I Ålborg gik den handelsmæssige udvikling – i lighed med de fleste andre større købstæder i 1800-tallet – så stærkt, at der kort før 1900 var behov for en betragtelig udvidelse af toldkammerets kapacitet. Dette medførte, at det i 1899 besluttedes at nedrive den gamle bygning og i dens sted lade Hack Kampmann opføre en ny og større. Byggeriet fandt sted 1900-02. Ålborg Toldkammer blev en bygning i tre fløje, hvoraf den østre som omtalt dannede indgangsfacade, og den søndre og vestre blev af mere anonym karakter. Grundet nærheden til vandet piloteredes med pommersk fyr, og anlægget fik en

kraftig sokkel af granit. Den arkitektoniske holdning blev af nogen lighed med den, som Kampmann havde praktiseret i Århus, blot forekommer den i Ålborg mere kantet og utilnærmelig. Virkemidlerne er dog de samme: Røde tegl, grå granit og skifer på tage. Midtpartiet med trekantsgavl blev forsynet med et stort granitrelief med ur. I hvert endefag af facaden tilføjedes på første sal en kraftig karnap med selvstændigt pyramidetag.

Toldbygningen i Ålborg blev til dels en slutsten på en epoke i Kampmanns bygningskunst. Fra omkring 1907 slog han om og forlod sin personlige udformning af nationalromantikken. I stedet begyndte han at interessere sig for dansk byggeskik, som han på sine talrige ture i det jyske var blevet stærkt fortrolig med. I toldsammenhæng sås det første gang, da han 1907-08 opførte et nyt toldkam-

mer på Skagen. Det beskedne toetages hus er med sin asymmetrisk anbragte indgangsportal en smuk gendigtning af en barokbygning og markerer som sådan en ny retning i dansk arkitektur. Den falder næsten sammen med Kampmanns udnævnelse til professor i arkitektur ved Kunstakademiet i København, og det ligner en tanke, at han i sin lærergerning kom til at stå som skaberen af den såkaldte danske klasse, der i modsætning til tidligere tiders dyrkelse af antikken lagde vægt på den danske kulturarv. En illustration af, at professoren stadig havde mange strenge på sin bue, blev det næste toldkammer i Viborg, for her dyrkede han mere de klassiske dyder med en søjleloggia i gavlen. Desværre er det viborgensiske bygningsværk nedrevet.

I 1900-tallets første årti skiftede den arkitektoniske dagsorden fra den nationalt betonede romantik til en ny interesse for barokkens fortættede bygningskunst. Sansen for bygningsklumpen og huse-nes iboende dynamik blev et mantra for arkitekterne. Ingen tolkede det mere overbevisende end Kampmann. Horsens Toldkammer, opført 1911-13, er en karakteristisk eksponent herfor. Foto ca. 1913 i Told • Skat Museet.

Et højdepunkt i Kampmanns nybarok blev det charmerende toldkammer i Frederikshavn, opført 1913-15. Her ses det overgroet af vedbend, idet man dog stadig ser de karakteristiske hvide lisener på hjørnerne. Det er ikke mindst proportionerne, der gør bygningen så vellykket. Foto i Told • Skat Museet.

Kampmanns barok

I årene før Første Verdenskrig opførte Kampmann to af sine smukkeste toldkamre i barok stil. Der er tale om det i Horsens fra 1911-13 og det i Frederikshavn fra 1913-15. Horsens Toldkammer er langt det største, og det udgør med sit store volumen et ganske voldsomt, men velproportioneret hele. Som noget usædvanligt fik det mansardtag, der medvirkede til fornemmelsen af, at der er tale om en stor klump (i øvrigt et begreb, som tidens arkitekter talte meget om). Frederikshavn Toldkammer blev af mere

beskeden størrelse. Til gengæld regner forfatteren af disse linier det for Kampmanns smukkeste, måske især fordi det er så fint proportioneret. Harmonien i en bygning er selvsagt en luftig størrelse at definere. Lad det alligevel være forsøgt. Kvaliteten består i det velafbalancerede forhold mellem bygningskrop og de helvalmede gavle samt det let opskalkede saddeltag. De hvidpudsede pilastre, der markerer husets hjørner, er en afgørende detalje, der på en gang indrammer bygningen og fæstner den på jorden. Det indtagende midtparti med

portal omgivet af pilastre og segment-fronton, udsmykket med Christian X's kronede monogram og flankeret af to karnapvinduer, sætter prikken over i'et.

Kort før Kampmann opførte sin toldbod i Horsens, byggede kgl. bygningsinspektør Martin Borch ved siden af Vilhelm Valdemar Petersens toldbygning Københavns Toldkammer i Amaliegade, den såkaldte Postgodsklareringsbygning. Den stod færdig 1910. Til trods for, at bygningen egentlig kun var i en etage, var det tale om en meget dyb bygning med en mægtig svungen gavlvist mod Amaliegade og en så stor husdybde, at der blev tale om et mægtigt volumen, dækket af et kolossalt halvvalmet sadeldag. På tagryggen knejsede en kupeldækket lanterne. Bygningen, der lå på hjørnet af Amaliegade og Toldbodgade, var skabt i barokstil med anvendelse af røde teglsten. Den demonstrerede sin skabers sans for 1700-tallets danske arkitektur – og var således i familie med Kampmanns bygningskunst. Den blev nedrevet i forbindelse med opførelsen af Eva og Nils Koppels nye Direktorat for Toldvæsenet, der fandt sted 1972-75. Men tilbage til Kampmann.

For at afslutte Hack Kampmanns virke for toldvæsenet skal anføres hans tre sidste byggerier, toldkamrene i Hjørring (1915), Silkeborg (1920) og Ebeltoft (1921). De tegner sig lidt mindre prægnante. Om de to sidste er der at sige, at de er udført i samarbejde med sønnen, arkitekt Christian Kampmann (1890-1955). Ebeltoft Toldkammer, der i dag indgår i Glasmuseet, er opført efter faderens død i 1920, så det er næppe forkert i dets lidt magre nyklassicisme at se stor indflydelse fra den næste generation. Dog må man ikke glemme, at nyklas-

sicismens kompromisløse hovedværk i Danmark, Københavns Politigård, der opførtes 1918-24, er en opgave, der går tilbage til udkast af Hack Kampmann, og de ligner i høj grad det færdige resultat. Især Politigårdens indre, det gælder både de indre gårde og det egentlige interiør, er det dog rimeligt at se som resultat af Aage Rafns arbejde i samarbejde med Kampmanns sønner Christian og Hans Jørgen samt Anton Frederiksen og Holger Jacobsen. Men det er en anden historie, som ikke vedrører toldvæsenet.

Afslutning

Med Kampmanns død slutter den store byggekampagne i toldetatens historie. I det store og hele var behovet for nyopførelser dækket. Det skal dog anføres, at der på hans tid også på øerne blev opført et enkelt toldkammer. Det foregik i Nakskov, og arkitekten var J. Magdahl Nielsen (1862-1941), der fra 1912 var kgl. bygningsinspektør med Sjælland og sydhavsøerne under sig. Byggeriet i Nakskov ved havnen fandt sted i 1917. Få år forinden havde arkitekt Axel Preisler opført en meget lang bygning til det kommunale havnevæsen. Magdahl Niensens toldkammer placeredes nord for denne med en virkning for by og havn ikke ulig Århus Toldkammers. Den arkitektoniske holdning er dog mere i familie med Kampmanns barokke toldboder og danner som sådan et værdigt modstykke til disse. Anderledes mager blev det samtidige toldkammer i Kolding, som J. Vilhelm Petersen opførte. Det er det, der har fået en grundig monografi af Lars Bjørn Madsen. Med disse byggerier er storhedstiden i toldvæsenets bygningshistorie ved at klinge ud. Vel

Et af denne gennemgangs seneste toldkamre er kgl. bygningsinspektør J. Magdahl Nielsens imponerende nybarokke bygning på Nakskov Havn, opført 1917. Med eftertryk illustrerer den toldvæsenets centrale placering i den lollandske købstad. Foto ca. 1920 i Told • Skat Museet.

byggede J. Vilhelm Petersen endnu i begyndelsen af 1920'erne toldkamre i Lemvig og Sønderborg, og Viggo Norn (1879-1967), nyudnævnt kgl. bygningsinspektør med base i Horsens, et mindre i Herning, men behovet var foreløbigt dækket. Denne gennemgang har nået sin afslutning.

Efterskrift, henvisninger og litteratur

Nærværende artikel roser sig ikke af at være en fuldstændig gennemgang af toldvæsenets byggeri fra ca. 1820 til 1920, men giver alene en summarisk oversigt for at den almindeligt interesse-

rede kan danne sig et overblik over denne rige og hidtil kun sporadisk behandlede del af vor arkitekturhistorie. Det har været hovedlinier og de betydeligste arkitekter, jeg har valgt at fokusere på. Der kan således meget vel mangle bygninger og toldsteder, som jeg af forskellige grunde har valgt ikke at omtale.

En stor del af materialet er baseret på gennemgang af Rigsarkivets arkivalier, fortrinsvis i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiets gruppeordnede byggesager, hvortil der kun enkelte gange er refereret direkte. I sommeren 1984 foretog jeg en rundrejse for at bese en række af monumenterne, men senere hen har jeg kun set udvalgte eksempler

og er derfor ikke i alle tilfælde ajour med, hvordan det er gået toldboderne siden.

Herman Andersen: *Kjøbenhavns Toldbod. Fra de ældste Tider indtil vore Dage*, 1915.

Christian Elling: *Det klassiske København. En byæstetisk Studie*, 1944.

Henrik Fode: *Liberalisme og frihandel 1814-1914*, Dansk Toldhistorie, III, Toldhistorisk Selskab, 1989.

Kjeld von Folsach: *Fra nyklassicisme til historicisme. Arkitekten G.F. Hetsch*, 1988.

Karen Hjorth: Helsingør toldkammer 1890, *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 1980, s. 9-19.

Erik Housted: »Fattig-Holm« og de københavnske toldbygninger, *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 1986, s. 4-12.

Erik Housted: *Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner*, 1994.

Bent Rohde Jensen: Tre toldkamre i Næstved, *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 1988, s. 4-14.

Bent Rohde Jensen: Fire toldkamre i Vordingborg, *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 1990, s. 107-22.

Jette Kjær: *Et af byens huse*. Kreditforeningen Danmark, 1985. [Thisted toldkammer].

Mogens Lau: Min arbejdsplads – en rumanalyse, *Zise. Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*, 1993, s. 4-15. [Told- og Skatteregion Bornholm].

Lars Bjørn Madsen: *Fra toldkammer til spektationsvirksomhed – af Kolding Toldkammers historie*, 1990.

Lars Bjørn Madsen: *Helsingør Toldkammer*. Told- og Skattehistorisk Selskab, 1991.

Otto Madsen og Anders Monrad Møller: *Odense toldkammers historie 1632-1988*, Toldhistorisk Selskab, 1989.

Knud Millech og Kay Fisker: *Danske arkitekturstrømninger 1850-1950*, 1951.

Lisbeth Nøhr: Rundt omkring Århus Toldkammer, *Zise. Told- og Skattehistorisk Tidsskrift*, 1996, s. 5-14.

Claus M. Smidt: Præstø toldkammerbygning, *Antikvariske studier 3. Fortidsminder og Bygningsbevaring*, 1979, s. 191-98.

Claus M. Smidt: En afskedigelsessag. J.H. Koch som Toldvæsenets konsulent i bygningssager 1830-1844. *Architectura 19. Arkitekturhistorisk Årsskrift*, 1997, s. 77-99.

Claus M. Smidt: Carl August Møller – en glemt arkitekt, *Skæve vinkler. Festskrift til Kjeld de Fine Licht i anledning af 75 årsdagen*, Selskabet for Arkitekturhistorie 2006, s. 208-11.

Jeg har endvidere benyttet en række årgange af *Kongelig Dansk Hof- og Statskalender*,

Benhårde toldere

– en toldepisode ved Nysted i 1655

af Ole Degn

Den 1. juni 1655 løb en lille skude ført af skipperne Hans Simensen og Peder Rasmussen Løget af Femø ud fra havnen i Nysted. Toldbetjent Søren Andersen satte efter med en båd med fire karle, optog skuden ud for Vantore Mark og løb igen ind med den på reden ved Orehoved. Toldbetjenten mente nemlig, at skuden var udløbet af havnen uden rigtig betaling af havnetold og erhvervelse af rigtig toldseddel.

Derefter nedlagde toldbetjenten så allerede den samme dag på vegne af Hans Majestæt og interesserede i rådstueretten for borgmestre og råd påstand om, at de to skippere for deres forseelse skulle have forbrudt skib og gods efter toldordinansens 25. kapitel og derfor uden lide tiltale efter samme kapitels indhold og begærede dom i henhold til dette.

De to skippere forsvarede sig med, at de var kommet til fods fra Femø og havde købt en skude af Morten Krag og var løbet ud med den for at prøvesejle den. Da de var kommet ud bag marken, var toldbetjenten kommet roende med fire karle og havde spurgt dem, hvorfor de således løb ud fra byen uden toldseddel og anden rigtighed. De havde svaret, at de ikke vidste, at de skulle tage nogen sådan rigtighed, når de ville prøvesejle deres skude. De havde lejet en karl, som kunne vise dem løbet, og ville så siden løbe ind igen og hente den fetalje, som de behøvede på rejsen. De begærede nåde, om de havde forset sig. Den fetalje, som

de skulle havde med, var endnu i Morten Krag's hus. Tilmed havde de en seddel, som de skulle levere til ridefogeden på Nykøbing Slot, hvorefter de var bevilget noget brænde i Soesmarke Skov. Deslige havde de af en snedker i byen købt to stykker træ, som også skulle blive liggende, indtil de var færdige til at løbe ud.

Toldbetjenten førte en række vidner til at berette om hændelserne ude ved skuden, nemlig de fire rorskarle og den fisker, de to skippere havde lejet. Flere af rorskarlene fortalte, at de ikke rigtig havde hørt noget, fordi de var forude i skuden. Men én havde hørt skipperne sige, at de ville betale toldbetjenten og dem, som havde roet ud til dem, for deres umage, og at Morten Krag ville sige god for dem, til de kom ind igen, idet de gerne ville blive ude, da det var så nær helligaften. Derefter berettede fiskeren, at han var blevet lejet til at løbe skipperne om til Flintore forbi grundene, hvor de ville sætte skuden og sætte ham i land. Da de var løbet ud fra broen, var en pige kommet løbende for at kræve skipperne for en blok til skibet, men en af skipperne havde da svaret, at hun skulle nok på sin betaling, førend de løb fra Nysted.

Var disse vidneforklaringer således ikke til fordel for toldbetjenten, så kunne Morten Krag yderligere vidne til fordel for skipperne: I hans hus lå en halv tønde øl, et bosteflæsk, en ost, en æske smør, et stykke kød og nogle hornfisk,

som skipperne skulle have med på rejsen.

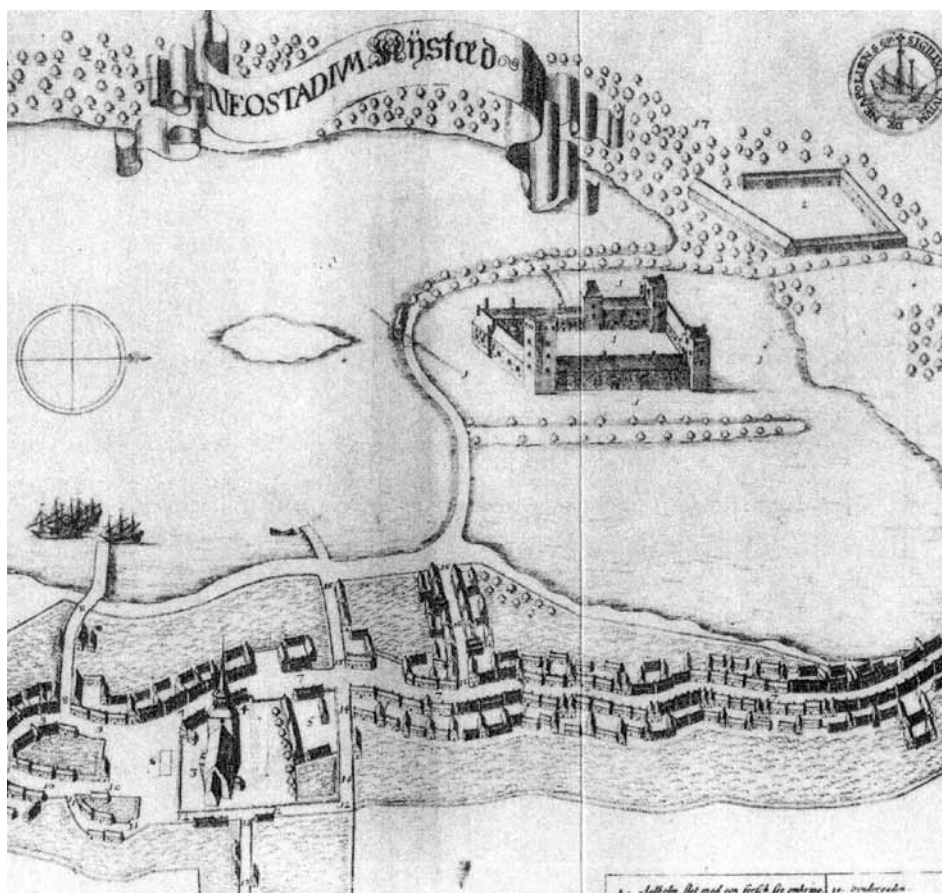
Hele dette forløb blev efter en befaling af 1. juli af lensmand på Ålholm Slot Philip Joakim Barstorff gennemgået og bekræftet af toldstedets tolder, Peder Johansen, ved en retssag i rådstueretten den 8. august. Tolderen begærede dom for, at skibet var forbrudt, og hævdede, at det ikke var fornødent at svare på de fremførte undskyldninger. Han mente, at det var bevist, at skipperne havde bedt

toldbetjenten lade dem passere.

Hvad der var sandt, og hvad der var usandt, vil det på dette grundlag være svært at afgøre.

Men her blev skipperne støttet af en fremlagt toldseddel, dateret Nysted den 2. juni 1655, lydende:

Skipper Hans Simensen af Femø angav sig her på Kongelig Majestæts toldsted, seilsfærdig med sin skude, drægtig seks læster, som han har afkøbt Morten Krag, og hvormed

Nysted ca. 1670. Til venstre ses skibsbroen, til højre Ålholm Slot. Stik i Peder Resens »Atlas Danicus« 1677.

han agter sig til Femø, haver hende ballastet med sten, gav af skudens drægtighed til Sankt Anne bygning havnepenge tolv skilling, er dermed forløvet. Datum Nysted den 2. juni anno 1655. Søren Andersen, egen hånd.

Her var det nødvendigt med en forklaring fra tolder Søren Andersen. Han havde givet skipperne denne toldseddel efter den gode velbyrdige lensmands befaling. Efter at tolderen den 1. juni havde haft dem i rette for borgmestre og råd og da ført vidnesbyrd og villet have dom over dem efter rådstuevidnets indhold, havde lensmanden befalet ham at give dem deres toldseddel og lade dem passere, idet de havde betalt tolden og givet deres skadesløsbrev til hans velbyrdighed. På den baggrund mente tolderen ikke, at toldseddelen kunne komme skipperne til befrielse i nogen måde.

Skadesløsbrevet blev også fremlagt i kopi. I det erkendte de to skippere, at de af tovlighed og uagtsomhed var udløbet af Nysted Havn, men at lensmanden på vegne af kongen på dennes gode behag havde tilgivet forseelsen, hvorfor de havde forpligtet sig til at holde lensmanden skadesløs. Brevet var underskrevet af den ene af skipperne, mens den anden havde måttet nøje sig med at sætte sit bømærke, nogle krydsende streger.

Toldsedlen og skadesløsbrevet kunne dog ikke overbevise dommerne om de to skipperes gode hensigter. Dommen kom til at lyde på, at skipperne havde forbrudt deres skude eller dens værd, og derforuden skulle de stå til rette efter toldordinansen, med mindre de kunne blive benådet for denne post.

For en påstået manglende betaling på 12 skilling var de to skippere blevet fradømt deres skude, som har haft en værdi

af mere end 600 gange så meget.

Dagen efter, den 9. august, skrev lensmanden på Ålholm, Philip Joakim Barstorff, til øverstesekretær Erik Krag i Danske Kancelli. Han berettede om de to bønder fra Femø, der af uvidenhed var sejlet fra Nysted og ikke havde betalt 12 skilling, hvorfor der var gået dom lydende på, at skuden var fortabt. De to bønder havde bedt ham om at skrive et par ord til adressaten. Da de havde handlet af ignorance som bønder, der ikke vidste så lige al købmandsforhold i sejlads, tvivlede han ikke på, at adressaten ville hjælpe til, at dommen ikke blev eksekveret.

Erik Krag havde som øverstesekretær en magtfuld position, med et dagligt nært samarbejde med kongen. Han fik derfor mange henvendelser fra personer, der ønskede at få talt deres sag hos denne, og han har kunnet gøre sin indflydelse gældende.

Hertil kom så, at de to skippere selv fik skrevet et brev til deres konge, indledt med *Stormægtigste højbårne fyrste, allernådigste herre og konge* og dateret den 16. august. Som kongens undersætter og skattebønder på Femø gjorde de to fattige mænd på det allerunderdanigste rede for forløbet af deres sag. De forsøgte her at stille sagen i et fint lys ved at fortælle, at skuden var købt til gavn for kongen, nemlig til brug for sejlads med brændevæd fra Soesmarke Skov til Nykøbing Slot såvel som til at føre proviant til Provianthuset ved Københavns Slot og ellers i andre måder, således som deres forgængere havde været pligtige at gøre. De havde for 120 sletdaler købt en liden skude og udstedt gældsbrief på pengene, at betale i to terminer. Dagen efter var de af vankundighed udløbet af havnen,

uvidende om, at de skulle betale 12 skilling, hvorefter de var blevet indstævnet af tolder og toldbetjent og af rådstueretten fradømt skuden. De henviste til, at kongen selv kunne eragte, at de ikke for en så ringe penge havde sat deres skude i fare, eftersom størstedelen af deres midler stod i den. De begærede på det allerunderdanigste, at kongen ville tilgive dem, så de igen kunne få deres skude til kongens brug og nytte og til fortsættelse af deres fattige næring, idet det gjaldt al deres timelige velfærd med hustru og børn. Brevet var som skadesløsbrevet underskrevet af den ene af skipperne,

mens den anden havde måttet nøje sig med at tegne sit bomærke.

I København havde kong Frederik 3. ligesom lensmanden Philip Joakim Barstorff et mere nuanceret syn på sagen end tolderne i Nysted. Allerede den 24. august udgik brev til lensmanden om at lade de to skipperne bekomme deres skude. På deres begæring, at de måtte efterlades deres vankundige forseelse, var kongen tilfreds, at de denne gang måtte bekomme deres skude med tilhørende redskab.

Kilder: *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1655*. Udgivet af Rigsarkivet ved Ole Degn, 2002, s. 241, med indlæg i Danske Kancelli, Indlæg til Smålandske Tegnelse 24. august 1655.

Københavns Havn

af Tora Ribers

Med en baggrund som fotograf og fag-historiker har museumsinspektør ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg Kåre Lauring skrevet en bog med fotos til belysning af Københavns Havns historie fra 1840 til 1940.

Bogen er blevet til over flere år og blev udgivet samtidig med åbningen af en særudstilling på Handels- og Søfartsmuseet med den tankevækkende titel »Da havnen var havn«.

I bogen gennemgås havnen med geografisk udgangspunkt i Gammel Strand over Toldboden med slutning i Sydhavnen. De udvalgte fotos bruges dels som kildemateriale til havnens historie i de 100 år, bogen tidsmæssigt strækker sig over, dels som eksempler på, hvad datidens fotografer kunne præstere med det udstyr, de havde til rådighed.

I afsnittet om Toldboden, som mange af dette blads læsere vil have en særlig interesse i, spænder billederne over forskellige aspekter af Toldboden, som arbejdsplads, som stedet hvor fornemme udenlandske gæster først mødte København og som rekreativt område for byens indbyggere. I netop afsnittet om Toldboden ser man eksempler på fotografiet som kildemateriale og som kunstværk. Det sidste kommer til udtryk i afsnittets første foto, et yderst velkomponeret billede, taget en oktobermorgen i 1938. En mand i støvfrakke og med blød hat (måske en speditør) går på Toldboden, på hver side af ham ses uniformerede

toldere. Det hele omkranset af morgendisken. På et andet billede får man indtryk af udsigten over Toldboden. Et billede af en travl arbejdsplads. Uniformer og høje hatte går igen på et tredje billede, et fornemt besøg af zar Nikolaj 2. af Rusland. Københavnske damer med fjer i hattene og børn i matrostøj er tilskuere. En rigtig københavnerebegivenhed. Det sidste billede i afsnittet er taget ved Nordre Toldbod, ud for den afspærrede karantænestation, omkring år 1900. Byens drenge står eller sidder på rad og række med fiskesnørerne ude. Alle billeder er visuelle kilder til havnens historie og funktion, et område, hvor drenge, havnearbejdere, toldere og royale personer har haft deres gang.

Man kan læse bogen fra ende til anden, den geografiske opdeling gør dog, at man kan gå direkte til det, der umiddelbart interesserer mest uden at tabe meningen. Det er naturligvis en god idé at læse introduktionsteksten »Stedet«, men de små indledende tekster til hvert enkelt afsnit kan også være nok, hvis man altså foretrækker at »hoppe«.

De mange billeder stammer primært fra Københavns Bymuseum, Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Det kongelige Bibliotek, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv samt Havnevæsenets Arkiv. Hvor fotografen er kendt er navnet angivet – det er som sagt havnen som fotograferne så den. Som interesseret i toldvæsenets historie kunne man måske

Kåre Lauring: Københavns Havn 1840-1940, Gyldendal 2006. Indbundet, 180 s.

godt have ønsket sig et par billeder fra Told Skat Museets fine fotosamling, men når det er sagt, er de valgte billeder udvalgt med omhu, og især blandt billederne af havnen som rekreativt område er der små perler. De fiskende drenge er allerede nævnt, et andet billede, der er værd at fremhæve, er et fra 1925 af to børn fra »Djævløen«. Sorte i hovederne, barfodede og med grønne planter i favnen ser de på fotografen.

Det er en fin, historisk »billedbog«, Kåre Lauring har skrevet. Man behøver

ikke være specielt interesseret i Københavns Havns historie for at få noget ud af at læse bogen og nyde billederne, der er af generel høj kvalitet. Det kan altid diskuteres, om der skulle have været mere fokus på eksempelvis »havnen som arbejdsplads« eller »havnen som rekreativt område«. Men som undertitlen antyder, er det motiver fra havnen gennem hundrede år, som de mange fotografer har valgt at forevige. De er godt valgt.

Bunkebryllup i Toldvæsenet

af Ole Degn

En overtoldassistent, Verner Overø, København, tog i 1954 initiativet til en aktion, der gav genlyd i pressen på en måde, der må være nærmest uden sidestykke.

I 1950 var begyndt en diskussion af det rimelige i, at lønningsloven for statens tjenestemænd siden 1919 havde indeholdt nogle regler om et særligt »reguleringstillæg«, hvor der skelnedes mellem »forsørgere« og »ikkeforsørgere«. Kun »forsørgere« fik det fulde tillæg, »ikkeforsørgere« fik blot 2/3. Hvis ægtefæller begge var tjenestemænd, »samgifte«, så fik den lavestlønnede kun ½ tillæg.

Gennem 20 år havde de ugifte og samgifte med voksende forbitrelse kæmpet for det ligelønsprincip, som alle mente burde gennemføres, men blot lappeløsninger blev gennemført. I 1950 blev der så inden for toldetatsforeningen foranstaltet en underskriftsindsamling over hele landet, med krav om, at foreningens hovedbestyrelse ved kommende lønforhandlinger skulle kræve ligelønsprincippet gennemført. Men ingen ændrede indstilling. De ugifte tjenestemænds utilfredshed voksede, ikke mindst på grund af, at tjenestemænd, som havde været gift (enker, fraskilte og fraseparerede) bevarede det fulde reguleringstillæg, blot de havde egen husstand.

Da tjenestemandorganisationerne ved lønforhandlingerne i 1954 ikke agtede at fremsætte noget krav om ændringer i dette, fik Verner Overø ideen til en bunkebryllupsaktion. Et passende antal ugifte

tjenestemænd af begge køn skulle sættes sammen i par, en dertil bemyndiget person skulle erklære dem for at være gift, og derefter lade dem kræve skilsmisse med det samme, hvorefter de kunne få fuld løn. Sagen blev forelagt Ekstrabladet, som satte en aktion i gang, med overskriften: *100 tjenestemænd gifter sig og lader sig straks skille.*

Derefter gik det slag i slag. En voldsom forargelse rejste sig, mens andre tog parti for aktionen, der jo var rettet mod et forrykt lønsystem. Justitsministeren fastholdt, at han ikke agtede at forhindre de planlagte vielser, filmselskaber meldte sig, der blev holdt samling på tropperne, hundredvis af tjenestemænd tilkendegav deres støtte, juristerne blev mobiliseret. Der blev nedsat en lønningskommission, de værste urimeligheder blev rettet straks, og dermed var der ingen grund til at gennemføre bunkebryllupsaktionen. Men i flere måneder havde aktionen givet genlyd i ikke blot den danske presse, sagen omtaltes så fjernt borte som i *New York Herald Tribune*. Alene fra danske aviser modtog Verner Overø fra avisudklipsbureauet 1.007 udklip. En del af disse ser man gengivet i hans bog, sammen med en længere indledning, der detaljeret redegør for det lidt komplicerede lovgrundlag og aktiviteterne for at få det ændret.

Verner Overø: Bunkebryllup-aktionen 1954. Hvordan ligelønsprincippet blev indført for tjenestemænd i stat og kommuner i Danmark, u.å. 100,00 kr.

Generalforsamling

Told- og Skattehistorisk Selskab indkalder herved til generalforsamling tirsdag den 27. maj 2008, kl. 16.00 i kantinen i Skat Hovedcentret, Østbanegade 123, 2100 København, med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Beretning om virksomheden 1. januar-31. december 2007
3. Indkomne forslag
4. Regnskab 1. januar-31. december 2007
5. Valg af bestyrelsesmedlemmer m.v.
 - a. formand
 - b. 4 bestyrelsesmedlemmer
 - c. 2 bestyrelsessuppleanter
 - d. 2 revisorer
 - e. en revisorsuppleant
6. Fastsættelse af kontingent
7. Eventuelt

Efter generalforsamlingen bydes de fremmødte på en forfriskning.

Bestyrelsen

»Det er min far« – og sætternissen

I Zise nr. 3, 2007, blev bragt en lille artikel af ToldSkat Museets leder Tora Ribers, foranlediget af en henvendelse vedrørende et foto bragt i det foregående nummer. Artiklen var slemt skæmmet af trykfejl, til trods for, at trykkeriet havde modtaget en fejlfri fil med teksten. Sætternissen havde et par steder ændret stort begyndelsesbogstav efter punktum til et lille bogstav, et par kommaer var fjernet, Tyskland var skrevet med lille, »henvendte« var blevet til »hanvendte«, »gendarmkolleger« var blevet til »gendar-

merkolleger« og – værst af alt – da sætternissen bor i Thy, var der skrevet »Frøstruplejren« i stedet for »Frøslevlejren« – som naturligvis er kendt af ToldSkat Museets leder. Da den lille artikel var kommet efter det øvrige stof og var blevet sendt til trykkeriet sammen med billedteksterne, undgik den redaktørens opmærksomhed, med højst uheldige følger. Trykkeriets direktør har beklaget og meddelt, at den pågældende medarbejder ikke længere er på trykkeriet. Men artiklen står skæmmet tilbage.

Indholdsfortegnelse

Zise fylder 30, dansk toldbyggeri
i 100 år, benhårde toldere,
Københavns Havn og
bunkebryllup i toldvæsenet 3

Zise fylder 30 år..... 4

Claus M. Smidt:
Dansk toldbyggeri i 100 år
- fra hofbygmester C. B. Hornbech
til kgl. bygningsinspektør
Hack Kampmann 5

Ole Degn:
Benhårde toldere – en toldepisode
ved Nysted i 1655 32

Tora Ribers:
Københavns Havn. Anmeldelse 36

Ole Degn:
Bunkebryllup i toldvæsenet.
Anmeldelse 38

Generalforsamling 2008 39